

1 תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף כא/ב

אמר מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא בתחלה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי ביררו להן לישראל כתב אשורית ולשון הקודש והניחו להדיטות כתב עברית ולשון ארמי מאן הדיטות אמר רב חסדא כותאי מאי כתב עברית אמר רב חסדא כתב ליבונאה תניא רבי יוסי אומר ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל אילמלא (לא) קדמו משה במשה הוא אומר ומשה עלה אל האלהים בעזרא הוא אומר הוא עזרא עלה מבבל מה עלייה האמור כאן תורה אף עלייה האמור להלן תורה במשה הוא אומר ואותי צוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם חקים ומשפטים בעזרא הוא אומר כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' (אלהיו) ולעשות וללמד בישראל חוק ומשפט ואף על פי שלא ניתנה תורה על ידו נשתנה על ידו הכתב שנא' וכתב הנשתון כתוב ארמית ומתורגם ארמית וכתוב לא כהלין כתבא למיקרא ופשרא להודעא למלכא וכתוב וכתב את משנה התורה הזאת כתב הראוי להשתנות למה נקרא אשורית שעלה עמהם מאשור תניא רבי אומר בתחלה בכתב זה ניתנה תורה לישראל כיון שחטאו נהפך להן לרועץ כיון שחזרו בהן החזירו להם שנאמר שובו לביצרון אסיירי התקוה גם היום מגיד משנה אשיב לך למה נקרא שמה אשורית שמאושרת בכתב רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי אלעזר בן פרטא שאמר משום רבי אלעזר המודעי כתב זה לא נשתנה כל עיקר שנאמר ווי העמודים מה עמודים לא נשתנו אף וויס לא נשתנו ואומר ואל היהודים ככתבם וכלשונם מה לשונם לא נשתנה אף כתבם לא נשתנה אלא מה אני מקיים את משנה התורה הזאת לשתי תורות אחת שיוצאה ונכנסת עמו ואחת שמונחת לו בבית

2 רש"י על סנהדרין דף כא/ב

כתב עברי – ש'ל בני עבר הנהר:
ליבונאה – אותיות גדולות, כעין אותן שכותבין בקמיעות ומזוזות:

3 רש"י על סנהדרין דף כב/א

וכתב הגשחון – כתב שנשתנה, והאי קרא בעזרא כתיב, שהיו כותבין דימיו כתב משונה שנשתנה על ידי מלאך שכתב מנח מנח תקל ופרסין דימי דניאל, כתב דארמי ולשון ארמי, ואומר לא כהלין כתבא למיקרא (דכיון שחטאו) לא היו יכולין לקרות כתב שכתב המלאך דימי כלשאר, והיו שם יהודים הרבה, שמע מינה נשתנה להם אותו כתב בלוחות היום:
את משנה התורה – רמז לנו משה רבינו שכתב שדימיו עתיד להשתנות מן עברי לאשורית שנתן להם דימי דניאל, ובא עזרא וכתב זו את התורה בכתב אשורית:
בכתב זה נתנה תורה לישראל – דימי משה, ולמה לא כהלין כתבא למיקרא דכיון שחטאו בבית ראשון ובזו את התורה נהפך להם לרועץ לשון תרעץ אויב (שמות טו) ששכחוהו:
שובו לביצרון – לעיר מצר שלכם לירושלים, ואזית שני קא מתנבא:
גם היום מגיד משנה – מה ששכחת את משנה התורה הזאת:
אשיב לך – אחזיר לך מה ששכחת את משנה התורה הזאת:
ווי העמודים – יתדות כסף העשוין כמין אונקלות, וקבעום בעמודים שבהם תוחצין לוללות קלעי החצר והמסך, וכל אונקלות דומין לוויין, אלמא דימי משה עשוין הוויין כגון שלנו, והעמודים לא נשתנו לא גרסינן לה בתוספתא, הכי גרסינן בתוספתא מה לשונם לא נשתנה דהא דברי הכל כלשון הקודש נאמרה ועדיין כלשון הקודש היא:

4 מהרש"א על סנהדרין דף כא/ב

כתב ליבונאה. עיין פי' רש"י ובתוס' דשם מקום הוא ואפשר דנקרא ליבונאה ע"ש לבן שע"ש זה ג"כ נקרא כתב עברי שהוא מעבר הנהר גם לשון ארמית הוא לשון לבן שהיה מדבר בו כמ"ש יגר שהדותא ונקרא הוא ארמי אובד אבי

וגו' ולכך ניתנה התורה מתחלה בכתב עברי שהוא כתב שהורגלו בו ישראל מאבי אמם לבן שלא היה להם כתב אשורית עד שהביאו מאשור אבל לשון הקודש הורגלו מאביהם יעקב שאמר גל עד ולא הוצרכו ללשון ארמית:

5 Paleo Hebrew

6 אוצר ישראל

7 ריטב"א על מגילה דף ב/ב

מיהו ודאי תמיהא מלתא טובא דהא רב חסדא דאמר דמ"ס וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין משמע דכולי עלמא היא, ואילו התם בסנהדרין אמרינן דאיכא מ"ד שהתורה ניתנה לישראל בכתב עברי ולשון הקדש וחזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית, ואמרינן מאי אשורית שעלה עמהם מאשור שכתב הקדש הוא כתב בני אשור, וזה תימה גדול שיהיה הכתב הזה המאושר שיש בכל קוץ וקוץ ממנו תלי תלים של הלכות יסודות התורה כתב של בני אשור והיו הלוחות מכתב עברי, ועוד בכתב עברי מה נס היה במ"ס וסמ"ך, אבל ודאי אין ספק שזה הכתב הנקרא אשורית הוא כתב הקדש שבלוחות ועל שם כך נקרא קדש, וכן לשון הקדש, ומעולם לא נראה הכתב ההוא אלא בלוחות, אבל לשון הקדש כבר נודע לאבות ובני ישראל קודם מתן תורה ובו השם מדבר עם נביאיו וקדושי, ואעפ"כ מתוך תומת וקדושת הכתב ההוא באותן הימים לא היו כותבין אותו אפילו בספרים שכותב המלך או כל אחד ואחד לעצמו אלא היו כותבין אותו בכתב עברי, וזהו שכשנגזר הארון שכחוס לאותיות מנצפ"ך, וכשגלו לאשור וידעו בני אשור כתב זה נטלוהו להם או שהיה אצלם קודם לכן שנודע להם מספרי הקדש מלבד כתב שלהם או שהיה להם וחמדו אותו, ובני ישראל הורגלו בו עמהם משם ואילך וזהו שעלה מאשור, ובימי עזרא ניתן להם לכתוב ס"ת ושאר כתובים וכדדייקין מדכתיב וכתב הנשתון:

ורבי היה אומר שמעולם לא נשתנה ובכתב זה ניתנה תורה לישראל גם בספרי הקדש ולמה נקרא שמו אשורית שמאושר בכתבו, ולקמן במכילתין קרי אשורי ללשון הקדש כדתנן (י"ז א') והלועז ששמע אשורית יצא, והא ודאי דכו"ע לשון הקדש אינו של בני אשור, דהא אמרינן בירושלמי (שם) אשור לשון אין להם כתב יש להם, כלומר כתב יש להם משלהם אבל אין להם לשון אלא משל אחרים, א"נ ה"ק דכתב שלנו יש להם אבל לא לשון שלנו, ועל שם שהורגלו לכתוב לשון הקדש בכתב אשורית זה נקרא בלשון אשורית, וזה נ"ל נכון וברור, ולפי זה אין במה ששינה עזרא את הכתב לכתוב ספרי תורה בכתב הקדש שום חדוש על התורה שהרי הכתב הזה כבר היה ידוע וניתן לנו בלוחות הברית:

8 ספר תפארת ישראל - פרק סד

ואולי יקשה לך טעם הדבר שיהיה שנוי לכתב ולמה לא יהיה להם הכתב כאשר היה להם כבר, כי דבר זה אין קשיא מאחר כי שם עברים עליהם קודם כדכתיב ה' אלהי העברים שלחני אליכם וכן הרבה ולכך הכתב שהוא התחלה כי קודם הוא הכתב ללשון שמתחלה האות ואח"כ מתחבר ממנו הלשון, וראיה לזה כי תמצא אות בלא לשון ולכך כאשר לא היו ישראל במקום שהיו בהתחלתם נשתנה הכתב שהוא התחלה, אבל הלשון היה לשון הקודש כפי מה שראוי לישראל להיות להם לשון מיוחד במה שהם אומה מיוחדת בקדושה לכך היה להם לשון הקודש, רק הכתב שהוא התחלה היה להם כאשר היו ישראל במקום שהיו בתחלה אבל כאשר הוגלו לאשור לא היה להם התחלה לכך נשתנה להם הכתב המורה על ההתחלה. ועוד כי הכתב הוא יותר עליון מן הלשון שהוא לאדם ולכך מתחלה לא הגיעו אל המדרגה להיות להם כתב אשורי שנקרא כך שהוא מאושר באותיות, ולבסוף הגיעו אל זה על ידי עזרא שהיה ראוי שתנתן התורה על ידו רק שהקדימו משה וניתנה התורה על ידו כדבסמוך ועל ידו הגיעו ישראל למדרגת הכתב, והוא דבר מופלג עמוק איך הגיעו ישראל למעלה העליונה הזאת שהיה להם הכתב המאושר על ידי עזרא, ומכל מקום היה הלשון שלהם ארמי במה שהיו ישראל בתוכם מדברים עמהם וכאשר עלו מתוכם היה להם הכתב שהוא ראוי להם שהוא כתב אשורי ולשון הקודש, הרי הדברים מבוארים מאד מאד שהכל הוא כסדר לגמרי בלי שנוי וראוי להיות, והדברים האלו עמוקים מאד מה שהיה השנוי הזה על ידי עזרא. ואולי תשאל למה ספרים נכתבים בכל לשון אליבא דרבנן דפליגי עליה דרשב"ג בפרק קמא דמגילה (דף ח' ע"ב) ואלו בכתב הכל מודים שצריך אשורית ואם לא כתב בכתב אשורית פסול, זה לא קשה כי התורה היא תורה שבכתב ולפיכך צריך שיהיה הכתב כמו שראוי דהיינו כתב אשורי, אבל הלשון שאינו תולה במה שהוא תורה שבכתב לכך כל הלשונות כשרים

לזה על דעת חכמים ודי בזה:

ותני רבי יוסי ראוי היה עזרא וכו' פירוש שהיה מוכן לזה מצד עצמו שתנתן התורה על ידו רק שכבר יצא הדבר לפעל על ידי משה, ומפני שההכנה היה לעזרא לקבל התורה ולהיות מתעלה מן החמרי ומתדבק במעלה העליונה השכלית, ולכך כשם שכתוב ומשה עלה אל האלהים העליה הזאת מן החמרי להתדבק בשכלי וכן כתוב בעזרא הוא עזרא עלה מבבל, פירוש כי היה לו עליה מבבל כי כל חוצה לארץ מיוחס לחמרי וארץ ישראל מיוחס אל השכלי וכמו שאמרו ז"ל (קידושין מ"ט ע"ב) עשרה קבין של חכמה ירדו לעולם תשעה נטלה ארץ ישראל ואחד כל העולם ולכך היה עזרא מתנועע אל מקומו הראוי לו שהוא ארץ ישראל מיוחד לחכמה ולתורה כמו שהיה מיוחד הר סיני שיקבל משה שם חכמת התורה, וראוי שיהיה ביאה שניה שעלו מבבל כמו ביאה ראשונה שעלו ממצרים כי הדברים האלו מתדמים ומתיחסים שהעלה אותם הקדוש ברוך הוא מתוך האומות לרשות עצמם, ולפיכך כמו שהיה להם משה בביאה ראשונה ואותו שהעלה אותם ממצרים נתן השם יתברך על ידו התורה והעלה אותם גם כן אל מדרגה השכלית דבר זה ראוי לעזרא גם כן. וזהו שדרשו אצל משה כתיב ומשה עלה אל האלהים ובעזרא כתיב הוא עזרא עלה מבבל מה התם תורה שהעלם עד המעלה השכלית, וכן מה שכתוב הוא עזרא עלה מבבל רוצה לומר העלה אותם מפחיתות החמרי עד שהיו מתדבקים במעלה השכלית. ופירוש זה נכון מאד רמזו אותו חכמים בחכמתם במ"ש אף על גב שלא נתנה תורה על ידו נשתנה על ידו הכתב, ופירוש זה כמו שאמרנו כי ראוי היה בימי משה שיהיה להם כתב עברי כי התחלת ישראל עבריים לכך אין ראוי שיהיה הכתב רק עברי, וכאשר הוגלו לאשור הוסר הכתב העברי שהיה להם מפני שהתחלתם עבריים והרי הגיע שנוי להם ולכך נשתנה הכתב על ידי עזרא או בשביל שלא הגיעו למעלת הכתב של אשורי עד שבא עזרא כמו שפרשנו למעלה. אבל רבי אומר כי התורה נתנה בכתב הזה לישראל רק כאשר חטאו ויצאו מן הסדר הראוי גם הכתב בטל מהם ונשתנה הכתב שלהם, כי אין ספק שהכתב מתיחס לכל אומה שכל אומה יש לה כתב מיוחד ואין כל האומות משתמשים בכתב אחד, כי הכתב מתיחס לכל אומה ואומה וכתב אשורי הזה שהוא מאושר באותיות מתיחס לאומה הקדושה ולפיכך כאשר חטאו ולא היה להם מעלתם אשר היה להם קודם נשתנה הכתב ונטל מהם וכיון שחזרו החזיר להם הכתב. והבן למה נשתנה הכתב ולא הלשון כי הכתב יש לו מדרגה יותר מן הלשון שהוא לאדם ולכך נשתנה הכתב שלהם.

9 ספר שמות פרק לב

(טו) וַיִּפֹּן וַיֵּרֶד מֹשֶׁה מִן הָהָר וַיֵּשֶׁי לַחַת הָעֵדֻת בְּיָדוֹ לַחַת כְּתָבִים מִשְׁנֵי עֲבָרֵיהֶם מִזֶּה וּמִזֶּה הֵם כְּתָבִים:
(טז) וְהַלָּחַת מַעֲשֵׂה אֱלֹקִים הִמָּה וְהַמִּכְתָּב מִכְתָּב אֱלֹקִים הוּא חֲרוּת עַל הַלָּחַת:

10 תלמוד בבלי מסכת שבת דף קד/א

אמר רב חסדא מ"ס וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין ואמר רב חסדא כתב שבלוחות נקרא מבפנים ונקרא מבחוץ כגון נבוב בובן (רהב בהר) [בהר רהב] סרו ורס:

11 רש"י על שבת דף קד/א

ונקרא מבחוץ – האותיות הפוכות והתיבה הפוכה, ולא אשמועינן אלא שהיה החקק נוקב את כל הלוח, ולפיכך היו מ"ס וסמ"ך זכוס:

12 חידושי מרן הגרי"ז הלוי

13 ספר שמות פרק לד

(א) וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה פֶּסֶל לָךְ שְׁנֵי לַחַת אֲבָנִים פְּרָאשִׁימִים וְכַתְּבָתִּי עַל הַלָּחַת אֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר הָיוּ עַל הַלָּחַת הַפְּרָאשִׁימִים אֲשֶׁר שִׁבַּרְתָּ:

...

(ד) וַיִּפְסֹל שְׁנֵי לַחַת אֲבָנִים פְּרָאשִׁימִים וַיִּשְׁכֶּם מֹשֶׁה בְּבִקְרָוִי וַיַּעַל אֶל הָרִי סִינִי כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אוֹתוֹ וַיִּקַּח בְּיָדוֹ שְׁנֵי לַחַת

14 ירושלמי מגילה פרק א הלכה ט

תני רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי אלעזר בן פרטא שאמר משום רבי לעזר המודעי כתב אשורי ניתנה התורה ומה טעמא (שמות כז) ווי העמודים שיהו וויס של תורה דומים לעמודים אמר רבי לוי מאן דאמר לרעץ ניתנה התורה עי"ן מעשה ניסים מאן דאמר אשורי ניתנה התורה סמ"ך מעשה ניסים

15 שו"ת רדב"ז ח"ג סימן תתפג (תמב)

סוף דבר אין דעתי מקבל וסובל שיהיה שום תנא או אמורא סובר שזה הכתב האשורי נתחדש לגמרי בימי עזרא. אלא כך הם הצעתן של דברים כי עשרת הדברות הכתובים על הלוחות לכ"ע היו בכתב אשורית ובה אין חולק כלל והיינו דמ"ס וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין וזה הכתב לא היו מכירין בו אלא מלאכי השרת ובזמן שקבל מרע"ה את הלוחות למדוהו האותיות וציוריך וסודותן ומיד נתן את הלוחות בתוך הארון ולא יצאו משם ונגנו בימי ירמיהו הנביא ולא ראה אותם אדם ואפילו תימא שראו אותם בזמן מתן תורה לא היו יכולין להסתכל בהן כי המכתב מכתב אלהים שאפילו בפני משה לא היו יכולין להסתכל ואפשר שמרע"ה מסר ליחידי הדור כגון אהרן ואלעזר ובצלאל צורות האותיות וסוד ציוריך ומרוב קדושת הכתב לא נתן רשות למשה כשכתב י"ב ספרי תורות שיכתוב בכתב אשורי ונתנה להם בכתב עברי שהיו משתמשין בו שם ועבר והנמשכים אחריהם ובזמן שבא המלאך בימי דניאל לכתוב כתב בכתב שהיה מכיר שהוא אשורי ודניאל שהיה מקובל סוד זה הכתב הכיר בו מיד ואמר כתב אקרא למלכא ופשרא אהודעיניה ואם זה הכתב לא היה ולא נברא מנין סמך על עצמו לומר אותו ואיהו לאו נביא הוה שידע זה בנבואה וגם לא מצינו שנאמר לו בחלום כמו והחלום הראשון שנאמר אחר התפילה ואם הענין כן גם בזה הדבר לא הוה שתיק מיניה קרא. וכן יש לדקדק מלשון רש"י ז"ל שכתב בפ"ג וז"ל לא היו יכולין לקרות כתב שכתב המלאך בימי בלשאצר והיו שם יהודים הרבה ש"מ נשתנה להם אותו כתב באותו היום ע"כ. משמע להם נשתנה אבל לדניאל לא נשתנה. וא"ת כיון שמרוב קדושתו לא ניתן רשות למרע"ה שיכתוב בו התורה ויתן לשבטים היאך ניתן רשות לעזרא שיכתוב בו התורה. וי"ל חדא שאין הקב"ה מקפח שכר כל בריה וכיון שהיה עזרא ראוי שתנתן התורה על ידו הוצרך לשנות הכתב על ידו. ותו כיון שכתבו המלאך והגיד אותו דניאל כבר היו מכירין מקצת האותיות. ותו דכל עוד שלא נגנו הארון היה מגין על המקדש אבל בבית שני שכבר נגנו צוה שיכתבו ס"ת בכתב אשורית שיהיה להם במקום הלוחות והארון להגין על המקדש ואין מקדש מתכוון בלי שמות הקדש כתובים כתקנן בכתב אשורית. ודוק כי זו הוא סברת ר' יוסי ותנא דסיפרי ומ"ז ואי תימא מ"ע ור"ח. והא דכתוב ווי העמודים קושטא דמלתא הוא שכך היו הווי"ן שבלוחות אלא שישאל היו חושבין דשמא בעלמא הוא לקרות היתדות והכלונסות ווין והיינו דהניחו להם להדיטות כתב עברי שלא היה בו קדושה כלל שהרי לא מן השמים ניתן. ולמה נקרא שמה אשורית שעלה עמהם מאשור שכתבו המלאך ולא היו יודעים אותו כלל חוץ מדניאל כדכתיבנא. ור' סבר בכתב זה ניתנה התורה וכו' ור' שמעון והנך תנאי סברי לא נשתנה כל עיקר דלא נשתכחה מהם כל עיקר וכן כתב רש"י ז"ל והשתא סלקא כולה סוגיין דסנהדרין כהוגן ודו"ק:

שוב ראיתי בספר עין יעקב בשם הריטב"א ז"ל קרוב למה שכתבתי. אבל בירושלמי ראיתי במסכת מגילה מאמר הפך כל זה למ"ד ברעץ ניתנה התורה עי"ן מעשה ניסים למ"ד אשורי ניתנה התורה סמ"ך מעשה ניסים ואע"ג דר' לוי פליג אתלמודא דידן במ"ס דאנן אית לן מ"ס וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין כיון שלא מצינו חולק בהדיא בפירוש דברי ר' יוסי לית לן לפרושי מילת דר' יוסי מדעתין לפלוגי עליה דר' לוי ובדאי הריטב"א ז"ל לא ראה הירושלמי או שמא גרסא אחרת היתה לו:

...

ולכן אני אומר במחילה מרבוותן כי לפי דעת ר' יוסי והנמשכים אחריו שאמרו בכתב עברי ניתנה התורה מודים הם שהלוחות הראשונים היו כתובים בכתב אשורית בציוריך ורמזיהם עקומות וכפופות כי מעשה הלוחות והמכתב הראשון והלשון היה קדש קדשים וכשירד משה מן ההר והלוחות בידו וירא את העגל ומחולות פרחו האותיות מרוב קדושתן וחזרו למקום אצילותן ונשארו הלוחות כגוף בלא נשמה ונשברו. וטעמו של דבר כי האותיות כל אחת ואחת מהם מורה על סוד יחודו יתברך וכיון שעבדו עבודה זרה ושתפו אחר מדכתיב אלה אלהיך ישראל לא היו ראויים לאותו כתב הקודש המורה על יחוד שמו יתברך. אח"כ כתב את הלוחות השניות בלשון שהיו הם מכירין

שהוא כתב עברי שאין בו קדושה וזהו שאמרו בירושלמי תניא ר' יוסי אומר ברעץ ניתנה התורה וקרא לכתב עברי רעץ מלשון תרעץ אויב לפי שעבדו עבודה זרה ורעץ היה להם שאבדו אותו הכתב הקודש והיינו דכתיב וכתבתי על הלוחות את הדברים אשר היו משמע הדברים אשר היו אבל לא הכתב בעצמו וזהו שכתב בלוחות הראשונים והמכתב מכתב אלהים הוא מכתב אלהים ממש ובלוחות השניות כתיב כתוב לך את הדברים האלה וכו' ומרע"ה היה מכיר את הכתב הזה שראה אותו בלוחות וידע סודותיו וצורותיו ומסר אותו ליחידי סגולה על פה אבל הלוחות וס"ת הנתון בארון ותפילין ומוזוזות הכל היה בכתב עברי וזהו שאמר ר"י ברעץ ניתנה תורה וזהו וכתב לו את משנה תורה הזאת כתב העשוי להשתנות שנשתנה ממש ממה שניתן בהר סיני. אח"כ בימי עזרא בזמן בית שני דבעו רחמי איצרא דעבודה זרה וקטלוה אז היו ראויים לכתב הקדש אשורי המורה על סוד יחודו יתברך וניתנה להם בכתב אשורי ע"י עזרא שהיה ראוי שתנתן תורה על ידו וזהו ולא כהלין כתבא למקרי שנתחדש באותו יום ודניאל שהיה מקובל איש מפי איש עד מרע"ה בכתב הלוחות הראשונות הכיר אותו והודיעו ומשם והלאה היו מכירים בו ואפשר שאפילו בני אשור הכירו בו ומאז וזהו שאמרו שעלה בידם מאשור וזה נכון. והשתא ניחא שני המאמרים של ר"ח דאמר מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין אפילו יסבור כר' יוסי כדמשמע בסנהדרין דעל הלוחות הראשונות קאמר ואתיא ככ"ע ומחלוקת התנאים והאמוראים הוא בלוחות השניות.

16 משך חכמה על מגלת אסתר פרק ט פסוק כז

(כז) ככתבם וכזמנם - הנה הלועז ששמע אשורי יצא (דף יז במשנה) ומקודם היה הכתב עברי והיה צ"ל כתוב בכתב עברי, ואחרי זה היה הכתב אשורי וצ"ל כתוב בכתב אשורי, לכן אמר ככתבם וכזמנם, כזמן שיהיה אז הכתב אצל היהודים כן תכתב המגילה, ולכן דריש מו"ו דויזתא דלוקפיה כמורדיא דלוברת, (דף טז:) הוראה בוי"ו שלא נשתנה אחרי זה ע"י עזרא שבכלוהו נשתנה עיין פרק כ"ג (סנהדרין כא: כב) ודו"ק.

17 סידור עם פי' דא"ח

18 ספר אוצרות חיים - שער אדם קדמון

ונבאר עתה עניינם, דע כי אין מציאות ציור קומת אדם בעולם שלא יהיו בו כללות ד' בחינות האלו אשר כוללים כל (נ"א - בכל) האצילות וכל העולמות, ואלו הם, שם ע"ב כזה יו"ד ה"י וי"ו ה"י, ושם ס"ג כזה יו"ד ה"י וא"ו ה"י, ושם מ"ה כזה יו"ד ה"י וא"ו ה"י, ושם ב"ן כזה יו"ד ה"י ו"ו ה"ה. והנה אלו הד' הוי"ו"ת הנחלקות לד' מילויים האלו הם בחינת טעמים שם ע"ב ונקודות שם ס"ג ותגין שם מ"ה ואותיות שם ב"ן. וכל א' מאלו הד' הוי"ו"ת כלול מכולם, ויש בכל הוי"ה מהם בחינת טנת"א.

19 תלמוד בבלי מסכת מנחות דף כט/ב

אמר רב יהודה אמר רב בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות אמר לפניו רבש"ע מי מעכב על ידך אמר לו אדם אחד יש שעתיד להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות אמר לפניו רבש"ע הראהו לי אמר לו חזור לאחורך הלך וישב בסוף שמונה שורות ולא היה יודע מה הן אומרים תשש כחו כיון שהגיע לדבר אחד אמרו לו תלמידיו רבי מנין לך אמר להן הלכה למשה מסיני נתיישבה דעתו חזר ובא לפני הקב"ה אמר לפניו רבונו של עולם יש לך אדם כזה ואתה נותן תורה ע"י אמר לו שתוק כך עלה במחשבה לפני

20 ספר פרי צדיק פרשת כי תצא - אות טו

וכן מצינו בגמרא (שבת פ"ט.) מצאו להקדוש ברוך הוא שהיה קושר כתרים לאותיות וכו' היה לך לעזרני מיד אמר לו ועתה יגדל נא כח ה' כאשר דברת. והיינו דכתרים הם התגין המרמזין לתורה שבעל פה שהוא כ"ח בהם בחינת שכינתא עלאה כמו שאמר בתיקונים וכאמור. ומה שאמר לו היה לך לעזרני ולכאורה מה עזר שייך כביכול להשם יתברך. אך הוא על פי שנאמר תנו עוז לאלהים, והיינו דלתורה שבעל פה צריך אתערותא דלתתא מקודם. ואז משפיע השם יתברך מבינה על ידי הדעת המחבר חכמה ובינה ומופיע האור לחכמה מכתר עליון שמרומז בקוצו של

יוד שהוא תג וכתר. ומיד אמר לו ועתה יגדל נא כ"ח ה' כח דייקא מה שרוצה לקבל ההשפעה מתורה שבעל פה. ונראה שזה היה תיכף בשעת עלייתו לקבל לוחות אחרונות שעל זה אמרו (במנחות) שמצאו קושר וכו' ומיד אמר לו.

21 בית ישי

22 The Employment of Paleo-Hebrew Characters for the Divine Names at Qumran

Letter		Name ^[35]	Meaning
Image	Text		
	א	'ālep	head of cattle (אלף)
	ב	bēt	house (בית)
	ג	gīmel	camel (גמל)
	ד	dālet	door (דלת)
	ה	hē	jubilation/window ^[36]
	ו	wāw	hook (ו)
	ז	zayin	weapon (זין)
	ח	ḥēt(?)	courtyard/thread ^[36]
	ט	ṭēt	wheel (?) ^[37]
	י	yōd	arm, hand (יד)
	כ	kāp	palm of a hand (כף)
	ל	lāmed	goad (למד) ^[38]
	מ	mēm	water (מים)
	נ	nūn	fish (נון) ^[39]
	ס	sāmek	pillar, support (סמך) ^[40]
	ע	'ayin	eye (עין)
	פ	pē	mouth (פה)
	צ	ṣādē	?
	ק	qōp	?
	ר	rēš	head (ראש)
	ש	šīn	tooth (שין)
	ת	tāw	mark, sign (תו)

מוסר השכל ומדות טובות ע"ד חנוך לנער ע"ם דרכו:
 (1) אל"ף בית - אלף (למד) בינה; (2) נימ"ל דלית = גומל
 דלים. מאי מעמא פשוט כרעיה דנימל לגבי דלית? שכן
 דרכו של גומל חסדים לרוץ אחרי דלים. ומ"ם פשוט
 כרעיה דלית לגבי נימל? דלמצי ליה נפשיה ולא לצטעריה
 (שיהא העני מצוי ולא יטריח לעשיר לרוץ אחריו). ומ"ם
 מהדר אפיה דלית מנימל? דלית ליה בצנעא כי היכי
 דלא ליכסיף מיניה; (3) ה"א וא"ו = זה שמו של הקב"ה;
 (4) ז"ח ט"י כ"ל = אם אתה עושה כן הקב"ה זן אותך
 וזן אותך ומטיב לך ונותן לך ירושה וקושר
 לך בכתר לעוה"ב; (5) מ"ם פתוחה מ"ם סתומה = מאמר
 פתוח, מאמר סתום; (6) נו"ן כפופה נו"ן פשוטה = נאמן
 כפוף, נאמן פשוט (אדם שהוא כפוף וענו, סופו להיות
 פשוט וזקוף. רש"י); (7) סמ"ך עי"ן = סמוך עניים. לשון
 אחרי: סימנין עשה בתורה וקנה אותה; (8) צד"י כפופה
 צד"י פשוטה = צדיק כפוף, צדיק פשוט (כמו בנ"ן, אך
 צדיק להוסיף כפופה על כפופתו); (9) קוף = קדוש, ריש"ש =
 רשע. מאי מעמא מהדר אפיה דקוף מרי"ש? אמר
 הקב"ה: אין אני יכול להסתכל ברשע. ומאי מעמא מהדר
 תניה דקוף לגבי ריש"ש? אמר הקב"ה: אם תזור בו אני
 קושר לו כתר כמותי. ומאי מעמא כרעיה דקוף תלייה?
 אי הדר ביה ליעייל בהך (יקוף תחת רגלי הקוף ויכנס
 בפתח של ימין. ע"ד הבא ליטהר מסייעין אותו). (10) שי"ן
 = שקר, תי"ו = אמת והיא חותמו של הקב"ה. מאי מעמא
 שקר מקרבין מיליה (אותיותיו קרובות זו לזו) אמת מרחקין
 מיליה (אחת בראש ואחת בסוף ואחת באמצע)? שיקרא
 שכיח קושטא לא שכיח. ומאי מעמא שיקרא אחרא
 כרעיה קאי ואמת מלבן לבוני (רגליהן רחבות כמו לבנה)?
 קושטא קאי ושיקרא לא קאי (שבת ק"ד:).

גם דרשו לרפואה: נו"ן סמ"ך עי"ן = נונא סמא
 לעינים (נדרים נ"ד:). ואמרו: הרואה טי"ת בחלומו סימן
 יפה לו (ביק נ"ה). ואמר רב הונא: שרי ליה לבר ישראל
 למימר לגוי שקליה לע"ז ואנחיה בשי"ן תי"ו שלו (לשון
 חשופי שות ערות מצרים. רש"י). ואמר רב אשי: האי
 מאן דסנאי שומעניה שרי ליה לבווייה בנימל ושי"ן (בר
 גירתא (וונה) בר שמיא. רש"י. ע"י ערוך ע"ן) וכו' (מנילה כ"ה:).

[א"ת ב"ש] מלבד סדר הפשוט של א"ב יש
 סדורים אחרים כמו א"ת ב"ש, מראשית הא"ב והלאה
 ומסופו הולך לאחוריו אשר ירכיבו ביחד ונולד מהן: את
 בש גר דק ה"ן ופ' ועחס טן ים כל. ודרשו בא"ת ב"ש
 ששך זה בבל, כשרים = לב קמי (ירמיה כ"ה ב"ן; מדרש
 רבה פ"ח י"ו). וסדר שנחלק לשלשה ומצטרפין ביחד והם:
 אחס בטעניף דבן חלק ומר זניטה. וסדר אטב"ח נוד"ו
 יצ"ף לעט"ס שהאותיות מצטרפין למספריהן ועשריות
 מלבד אותיות הן. ודרשו "הן עם לבדר ישכון" מאי הן?
 כל האותיות מזדונוין, חוץ משתי אותיות הללו. כיצד?
 אט הרי יוד, בח הרי יוד, גז הרי יוד, דו הרי יוד, נמצאת ה' לעצמה. וכן האות נ' אין לה זוג: יצ הרי ק', כמ

ועכ' הקו"ף ביחד כמו ה' קולמסין באורך. וימשוך מעט
 את הרגל לצד ימין. - תהיה ענולה ממש למעלה בצד
 ימין. ש. - תמונתה וא"ו, יוד, וי"ן. הראש הראשון שהוא
 הוא"ו, פונה מעט כלפי מעלה, ועל ראש השני, הוא
 הו"ו, ולה עוקץ קטן למעלה; הירכבים משני הראשים
 נמשכים מעט לצד שמאל ועם ראש השלשי, היא הו"ו
 מחוברים למטה במקום אחד ועומדים על רגל אחת אשר
 היא חדה מלמטה. על השלשית נ' תנין. ת. - תמונתה ד'
 וא"ו הפוכה וראשה לצד חוץ.

[הוראת האותיות] תמונות כל האותיות שנעשו
 בדמות הכתב הקדמוני שהוא כתב בני אשור או צור,
 יורו על איזה בריאה טבעית או איזה בלי שנעשה בידי
 אדם: א לף, ענינו כמו אלוף (שור), כי צורתו כדמות
 ראש שור; ב ית, כמו בית ואוהל שהיא מסוככת
 משלשה צדדים; ג ימל, דומה בצורתה הקדמונית
 לצואר הגמל; ד לת, דומה לפתח הבית; ה א, (עי'
 להלן); ו א, היא בתמונת יתר; ז יין, כלי מלחמה,
 כי תמונתה חנית; ח ית, ענינה בערבית וסורית ח יץ
 = גדר, ע"ש תמונתה הקדמונית השמורה על מטבעות
 המכביים שמראה גדר לה; ט ית, ענינה בערבית
 נאד. יוד או יד, בגלל היות לה דמות יד כפופה; כ כף,
 כדמות כף לאכול בן; ל מר, כדמות מלמד הבקר,
 הדמות השמורה עוד בערבית וסורית, וביונית A ונם
 ברוסית L בהפך עורף משמאל לימין J; מ ים,
 בתבניתה הקדומה דומה לשוא גלים הנשאר עוד בציון M
 בלשונות החדשות; נו"ן, הוראתה דג בצורתה; ס סך =
 משען; ע ין, כמו צורתה; פה, כתבניתה; צ ד',
 כקדם חכה לצור. קוף (קופא דמחטא), כי קרובה
 תמונתה לאון מחט, כמו Q ברוסית; ריש"ש = ראש; תו,
 ענינה אות.

[תבונות האותיות על הסדר] מלבד הוראת שור
 לאל"ף יש לה גם הוראת אניה והוראת הנימל היא גשר
 צר מנסרים אשר נפרד מעט מקצהו ולכן ישער רפאפורט
 כי חבור שלש האותיות הראשונות יורה שמצד אחד
 אלף = אניה בים ומצד השני בית ביבשה ועולים דרך
 נימל ומגיעים אל דלת הבית וכשמגיעים אל תוכו
 אומרים הא! - הנה זה בא! מן אות ואו עד למד
 הם כלי הבית וצרכי החדרים ויסדרם כאשר יצטרך
 אליהם הבא אל הבית מן הדרך: ואו או וולתלות עליו
 כלי זיין, חית מלשון חת ומחתה, טית או טמ
 מלשון מטאטא, יוד או יד מן ידות הכלים, כף מן
 כפות זהב וכסף, למד עול ודרבן ומלמד הבקר. אחיכ
 יישוב המסדר מן היבשה אל הים: מים היא מים, נון
 היא דג, סמך עוביו של הדג (עי' מתורגמן), עיין,
 פה של הדג, צדי יצודין בו הדגים, קוף חור
 האון, ריש"ש = ראש, שי"ן = שן, תי"ו היא הרשימה
 שעושים על הדגים הנצודים (ערך מלין ע' ארם).
 [דרשות לילדים] המתחילים ללמוד סדר א"ב ודרך
 הקריאה לילדים נקראים דרדקי ודרשו מהא"ב תורת

כ י ת ש א

ושחקת ממנה הדק ונתתה ממנה וגו'.
 י"ל דהא דכתיב כלשון ממנה, היינו לומר
 דאם פיעמה לחלאין כשרה, וא"ל לפעם
 דוקא כולה כאחת. ועיין במל"מ פ"ג מהל'
 תו"מ שכתב דשעת עשי' צעיקן שיעשה
 כשיעור דוקא דהיינו מנה או פרס אף
 דההקטרה עצמה די' זכזית צדיעצד, וזהו
 דכתיב ונתתה ממנה, דגם מזה הפרס שמפעס
 די' אס מקטיר רק כזית ממנה, ודוק.

אך את שבתתי תשמרו כי אות היא ביני וביניכם לדרתיכם לדעת כי אני ד'
 מקדשכם וגו' ביני ובין בני ישראל אות היא לעלם כי ששת ימים עשה ד' וגו'.
 י"ל דהנה בשבת איכא שני דברים, חדא
 דהיא זכר ליציאת מצרים שהיא יסוד
 לבחירת וקדושת ישראל כדכתיב אשר הוצאתי
 אחכם מארץ מצרים להיות לכם וגו', וכתיב
 המעלה אחכם מארץ מצרים להיות לכם וגו'
 והייתם קדשים כי קדוש אני, ועוד צכמה
 מקומות, וזהו ג"כ האמור כאן כי אות היא
 ביני וביניכם לדעת כי אני ד' מקדשכם,
 ושנית היא זכרון למעשה צראשית, וזהו
 האות האמור אח"כ כי ששת ימים עשה וגו'.
 והנה האות הראשון שהוא זכר ליציאת
 מצרים, צזה לאו דוקא שבת צראשית, רק
 גם כל המועדות שוין צזה, דכולכו זכר
 ליציאת מצרים נינהו, והן עלמן אות, ומשוי"ה
 פטירי כולכו מתפילין, והם כולן נכללין צבהך
 קרא דכי אות היא ציני וציניכם כמצואר
 צפירש"י צעירוצין דף ל"ו וצמנחות דף ל"ו
 עיי"ש, ולהכי גצי אות הראשון כתיב את
 שבתתי לשון הכולל גם ימים טובים, כמצואר
 צפירש"י שצועות דף ט"ו ע"צ דכולכו שצתות
 איקרו עיי"ש, אצל צהאות השני שהוא זכרון
 למעשה צראשית כתיב את השבת, דהוא רק
 שצבת צראשית לצד.

לחת כתבים משני עבריהם מזה ומזה הם כתבים, והלחת מעשה וגו' והמכתב
 מכתב וגו'.

נראה דקחשיצ צזה שני דברים, א' דהכתב
 הי' מעצר לעצר וזה הי' מעשה נס
 כמ"ש מ"ס וסמ"ך שצלוחות צנס היו עומדין,
 ושנית דהכתב הי' נקרא משני הצדדין כדאיתא
 שצבת דף ק"ד דכתב שצלוחות הי' נקרא
 מצפנים ונקרא מצחוץ כגון צצוב צובן עיי"ש,

זה גם שני, שלא היו האותיות הפוכות מלד שני [ועי"ש בפירש"י בשבת שם שבאמת היו הפוכות מבחון, אבל מפירושו על התורה לא משמע כן, וכן מהירושלמי דשקלים פ"ו מצואר דבאמת היו הדברות משני הלדדן, עיין במה"פ שם שהאריך בזה, ועיין בהגהות הגר"א שם דמצואר להדיא דהא דכתיב לחת כתבים משני עצריהם, והא דכתיב מזה ומזה הם כתבים, שני דברים נאמרו בזה], והנה נ"מ צין חלו שני הנסים, **דכא דמ"ס** וסמ"ך צנס היו עומדים זהו **נס בהלוחות** שלא נפל מה שצינתים ע"י החקק שמסביב,

אבל בהכתב חין כאן גם, משא"כ זה שהיו נקראים משני הלדדן בשוה, זהו גם בהכתב, ולא בהלוחות, ולפי"ז זהו ביאור המקרא, דבהלוחות היו שני דברים, חדא דהיו כתובים משני עצריהם, דהיינו שהכתב הי' נוקב מעבר לעבר, ושנית דמזה ומזה היו כתובים, שהיו נקראים משני הלדדן, והיינו דקמסויים צתרי' והלחת מעשה וגו', שהמ"ס והסמ"ך היו עומדים צנס וזהו גם בהלוחות, ושנית דהמכתב מכתב וגו', דזה שהי' נקרא משני הלדדן הי' זה ממעשה נסים של הכתב שהי' **מכתב וגו', ודוק.**

ומשה יקח את האהל וגו' ושב אל המחנה.

עיי"ש בפירש"י דזה הי' לאחר יוה"כ שהרי צי"ז בתמוז נשתברו הלוחות וצי"ח שרף את העגל ודן את החוטאים וצי"ט עלה, והרמזין שם חולק ע"ז וכתב אבל הנראה כי ציוס דתו צי"ז בתמוז שרף העגל ודן עוזדיו עכ"ל. וראה פשוט בביאור פלוגתתם, דהנה לעיל פירש"י דכא דכתיב כה אמר ד' וגו' שימו איש תרבו על ירכו וגו' היינו זה שנאמר וזנה לאלהים יחרם, ומה שדקן צסויף הוא

מפני שדקן כאנשי עיר הנדחת שהם מרוצים, וא"כ נמצא שלא היתה כאן שום הוראת שעה בהריגתן, רק נידונו צצ"ד כמשפט עוזדי ע"ז. ולפי"ז אי אפשר הי' לדון אותם צי"ז, דהרי צעינן הלנת דין, וצע"כ דהגמ"ד וההריגה היתה צי"ח, אבל הרמזין חולק שם על רש"י ומפרש דההריגה היתה עפ"י ד' בהוראת שעה, ושפיר הי' זה צי"ז גם בלא הלנת דין, ודוק.

וחנתי את אשר אחן ורחמתי את אשר ארחם.

אל הביאור בזה, דהקצ"ה כרת עם משה אז ברית על כל רחמים שילערכו יישראל עד סוף כל הדורות, כי הכל נכלל צי"ג מדות של רחמים שכרת הקצ"ה עמו אז ברית עליהם, וזהו שאמר לו וחנתי את אשר אחן ורחמתי את אשר ארחם, ר"ל כי מי אשר אחון וארחם אותו באהבה זמן מן הזמנים, כבר אחון וארחם אותו מעכשיו

שער הל"ג בעומר

בשצירה משם שהוא למע' מבחי' האז' כנ"ל הוא ענ' בהרת לבנה וכיוצא שכולה עומא' כו' וד"ל זהו ענין של הגל אבנים שעשה לבן להפסיק צב' מדריגות הוא הא' בהפסק שבין בחי' לובן העליון ליעקב בעל האז' ונק' גל עד כי עד הוא בינינו כו' אשר אתה לא תעבור אלי ואני לא אעבור אליך כו' כי גבוה הוא בחי' לבן העליון הזה מבחי' יעקב הנ"ל והב' בהפסק שבין יעקב דקדוש לבחי' לבן התחתון שרש דקליפת נוגה דבי"ע כנ"ל והוא ג"כ עד ביניהם אשר אתה לא תעבור אלי דהיינו שלא יאיר ויומשך חוספ' יניקה מן בחי' הקדושה דיעקב ללבן ובניו שבבחי' נוגה וכן אני לא אעבור אליך שלא אבא לקבל חוס' יניק' בקדוש' דיעקב בעל האז' כו' וע"ז היה גל אבנים להפסק והוא בחי' הפרסא שמפסיק בין האז' כצריאה שנעשית מירופי אוחיות הרבה כידוע והאוחיות זק' אבנים כמ"ש בס"י וד"ל . וכמ"כ יש בחי' פרסא כדוגמא זו בין עולם התורה ולובן העליון לבחי' התיקון דיעקב במקלות אשר עשה ולפי שעשה מחשף הלבן על המקלות והמשיך גם מבחי' הלבן אשר בבחי' התורה לתיקון על כן עשה עמו גל אבני' לעד והפסק שלא ימשיך עוד כו' וד"ל . אך הגה בלעם שינה בזה ההפסק שעשה יעקב ולבן בגל עד כי הרי רנה בלעם להמשיך ולקרב בחי' קליפת נוגה ששרשו בבחי' התורה לישראל שיקבלו יניקה מהם שהן בבחי' התיקון וכמ"ש בלעם מן ארם ינחני בלק מהררי קדם וידוע דהררי קדם אינון מלכין קדמאין דתוהו שנק' בני קדם שנפלו בשה"כ ונעש' בחי' קליפות והוא נוגה דבי"ע כו' וד"ל . והנה עיקר סיוס וגבול מקום ההפסק לפני גל האבנים הוא בחי' בבחי' הוד שבהוד כי בחי' זו הוד שבהוד הוא סוף הגבול דקדושה למעלה ומשם והלאה יכולים החינוכים לקבל יניקה וכמ"ש ביעקב ויגע צקף ירך יעקב לפי שצריך זה כבר כלה כח בחי' עיקר המדות והוא בחי' הוד שבהוד דוקא והגם שיש פלוגתא בגמרא בין ר' יהודה לרבנן והלכ' כר"י שצריך הימין דוקא הוא שנאמר גיד הגשה שנאמר הירך המיומנת כו' ובחי' ההוד לעולם בירך השמאל כידוע לק"מ לפי שמבואר בפרד"ס בשער ירך יעקב שיש בזה שינוי אופנים דלפעמים הגלח בשמאל וההוד בימין ולפעמים צהיפך וזה תלוי בין ירדת השפע מלמעלה למטה או צעליות השפע מלמטה למעלה ע"ש שמתוך בזה ב' מאמרי הוזהר דסתרי אהדי בזה הכלל שבג"ז וה"כ מה שנאמר והוא לולע על ירכו הגם שהוא ירך הימין לפי דעת ר"י וכן האמת עכ"ז היה בבחי' ההוד כי ההוד לפעמי' בימין כו' וד"ל והגל הזה המפסיק הוא אחר שכלה כח עיקר בחי' גופא דיעקב בבחי' הוד שבהוד מפני שאז דוקא צריך להפסיק בגל אבנים בפני החינוכים

על עס שרש נשמתו בעלותו בשעה ההיא לכך היה אז דוקא גילוי הארת עיקר שרש שרשו ברום המעלות במדריג' היותר עליונה למעלה מעלה וכמו שאמר על עצמו בחד קטירא מתקטרת כו' וכמ"ש בת"א ולהיות כי הכלל הוא דאין תחילתו מאיר אלא בסופן דוקא כנ"ל משום שאור היותר עליון לא יוכל לבא בגילוי כ"א ביותר תחתון ע"כ היה זמן הסתלקות שלו הנק' הילולא כנ"ל בל"ג בעומר דוקא להיות שבל"ג בעומר הוא מדריגה היותר תחתונה והוא בחי' הוד שבהוד הנק' מודים דרבנן ובו דוקא נעוץ בחי' היותר תחילה גם מהאור שמאיר בבחי' ההוד ענמו כנ"ל וע"ד הג"ל בענין הטעם מה שחז"ל דוקא תיקנו מודים דרבנן לפי שהמה מבחי' עיני העדה הנק' תחילתן שאינו מאיר אלא בסופן והוא בהודאה דהודאה הנק' מודים דרבנן כו' וד"ל . והנה מלבד ענין הנ"ל שהוד שבהוד אינו נק' סוף רק בעיקר המדות עדיין לא היה מתייבב הטעם להילולא דרשב"י בל"ג בעומר אבל מפני שבעיקר המדות הוא סוף וידוע דהתורה עצמה נק' גופא כו' ותמכין דאורייתא המה בחי' הירכיים דלבר מגופא ונק' ברייתא והנאי המשנה נק' גופא כו' וע"כ היה הסתלקותו לבחי' היותר הפנימי בהוד שבהוד דוקא וד"ל :

עד הגל הזה כו' הגה בפסוק זה יש רמז לל"ג בעומר
 בתורה בתיבת גל שבפסוק זה כו' (ומ"ש צפ' תוריע שלשים יום ושלשת ימים תשב צדמי טהרה לומר לא מתיישב ע"פ הקבלה בזמן בחי' לידה למעלה שהוא ב' של פסח כו') דהנה לפי ששט הענין בגל הזה שעשה לבן מאבנים להפסיק בין א"י לח"ל שלא יעברו מזה לזה כו' גם למעלה היה בזה הגל הפסק רוחני בגל אבנים רוחני בין א"י העליונה לח"ל כו' ויובן זה עפ"י הנ"ל בענין אל ההודאות שיש הודאה למטה מן הדעת ויש הודאה למעלה מן הדעת כו' דהנה יש ב' מדריגות בלבן א' הנק' לבן העליון הוא למעלה מבחי' יעקב הנק' בעל עולם האז' כידוע והוא בחי' לובן עליון כמ"ש ונחלים מן לבנון וכן ארזי לבנון וכיוצא ויש בחי' לבן שלמטה מבחי' יעקב בעל עולם האז' והוא נק' לבן הארמי כמ"ש ארמי אובד אבי והוא הערמה שמנגד לחכמה דיעקב דקדושה הנק' אבי כו' וכמ"ש אני חכמה שכנתי ערמה שערמ' שכן בקרוב לקבל מן הקדושה והוא שרש קליפת נוגה דבי"ע כו' וזה יובן מה שמנינו בנגעים שמראה הלבן יש בה שכולה טהורה וכמ"ש כולו הפך לבן טהור הוא כו' ויש מרא' לבן שכולה טמא והיא הנק' לבנה אדומת או בהרת או לבנה כו' וכמבואר במשניות דמס' נגעים וכללות הפרש ביניהם הוא ע"ד הנ"ל דבחי' לובן העליון שלמעלה מבחי' האז' דיעקב כו' כולה טהור ואין לחינוכי' שרש יניק' שם כלל וכלל ובחי' לבן התחתון שנפל

דרשות

קפ

סימן כ"ג

בית ישי

והכא כתיב ישוע. בשלמא משה לא בעי רחמי, ולא הוה ליה זכותא דא"י, אלא יהושע דהוה ליה זכותא דארץ ישראל, אמאי לא ליבעי רחמי. תימה, הרי המעשה של בקשת רחמים על יצרא דע"ז לבטלו היה אח"כ ביום כ"ד תשרי. כדמפורש בקרא להדיא. "וביום עשרים וארבעה לחדש הזה, נאספו בני ישראל בצום ובשקים וגו', ויצעקו בקול גדול וגו'". ומפרשין בגמ' סנהדרין ס"ד א', מאי אמור וכו'. וא"כ, מה שיין לדבר על חג הסוכות שקדם למעשה זה לומר מפני מעשה זה אמר הכתוב כי לא עשו מימי ישוע. וגם מה שקרא לו הכתוב ישוע משום קפידא על דבר שנעשה לאחר זמן, ולכאורה היא תמיה גדולה.

ועיין בשו"ת ח"ס חתומ"ס קצ"ב, כתב ח"ל, איסור זה דהוגה השם באותיותיו הותר מכללו וכו' היינו בביהמ"ק וכו'. ולפע"ד, מאי דכתיב (נחמיה ח' ו) "ויברך עזרא את ה' האלהים הגדול, ויענו כל העם אמן אמן" במעל ידיהם, ויקדו וישתחוו לה' אפים ארצה". וקשה, מה יום מיוחד, וכי עדיין לא שמעו שם ה'. גם, מאי שנא דקאמר ה' האלהים הגדול. על כרחך, שהזכיר השם ככתבו במעמד הנבחר הזה ברחוב שער המים שבעזרה. והיינו הגדול וכו'. ואז נפלו על פניהם כביהכ"פ, עכ"ל. ודבריו תמוהין מאוד, ד"ל הגמ' ביומא ס"ט ב', "ויקרא בו לפני הרחוב אשר לפני שער המים" (נחמיה ח' ג'). ואמר רב חסדא, בעזרת נשים.

ויברך עזרא את שם האלהים הגדול. במאי גדלו. רב אמר, שגדלו בשם המפורש. רב גידל אמר, בברכה גדלו. "ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם" (דה"א ט"ו). א"ל אביי, ודלמא שגידלו בשם המפורש. א"ל אין אומרים שם המפורש בגבולין (כל חזן לעזרה קרי גבולין. רש"י). ולא, והכתיב (נחמיה ט' ד) "ויצעקו בקול גדול אל ה' אלהיהם". ואמר רב גידל, שגדלו בשם המפורש. הוראת שעה היתה, עכ"ל הגמ' לפי הגהות הב"ח והגר"א ורש"מ. הרי דאדרבה, ההוא ויברך עזרא את ה' הגדול, אמר רב גידל שא"א לפרשו שגדלו בשם המפורש, משום שאותו מקום, לפני הרחוב אשר לפני שער המים, נחשב גבולין. ואין אומרים שם המפורש בגבולין.

מיהו יש קיום לדברי חת"ס עכ"פ בדעת רב, דפליג ואמר שגדלו בשם המפורש. ועל כרחך משום סברת הח"ס, דהפסוק מורה על כך. ומאי דלא חייש רב לטענת רב גידל, שאין אומרים שם המפורש בגבולין, עכצ"ל דס"ל לרב דגם זו הוראת שעה היתה. דומיא דההיא דויצעקו בקול גדול. אלא שצ"ב, בשלמא התם שנאספו ביום כ"ד לחדש תשרי, בצום ובשקים ואדמה עליהם, לבקש רחמים לבטל מהם יצרא דע"ז. חזקו, בייא בייא היינו האי דאחרביה למקדשא וכו' לא איהו בעינן ולא אגריה בעינן". שפיר מוכן שהוצרכו לכך להזכיר שם המפורש בהוראת שעה. אבל בפרשה

ג. ע"ז מ"ה ב' גידועי ע"ז קודמין לכיבוש א"י, כיבוש א"י קודם לכיבוש ע"ז. כי זכותא דא"י מסייעתם לבער. ד. בפר"ח אר"ח (ס"א סק"ב) הקשה הרי אסור לענות ב"פ אמן. ולק"מ, שאין הפשט בפסוק שאמרו ב' פעמים אמן. אלא הכפילות באה לומר שנשמעו קולות רבים מכל העם שכל אחד ואחד ענה אמן. וכמו"כ גבי אליהו בהר הכרמל (מ"א י"ח ל"ט), וירא כל העם ויפלו על פניהם, ויאמרו ה' הוא האלהים (ודלא כרד"ק שם). וכן הוא הפשט בפסוק (ישעיה ר' ג') וקרא זא"ז ואמר קדוש קדוש קדוש וגו'. וכן (ירמיה ד' ד') אל תבטחו לכם אל דברי השקר לאמר היכל ה' היכל ה' היכל ה' וגו', כלומר, שכל שעה בפניהם היכל ה' וכיו"ב בש"ד.

ה. בחידושי הגר"ז עה"ת פרשת שופטים, עה"פ "נביא מקרבך מאחריך כמוני יקים לך וגו'", כתב ח"ל, נאמר בהך קרא הבטחה, שהיו להם תמיד נביאים בכל דוד ודוד, ולא יצטרכו למעוננים וקוסמים. ולא תהיה שעה שלא תהיה נבואה לישראל וכו'. דעד אנכה"ג נמשכה שלשלת הנביאים בלא הפסק וכו'. עד זמן אנכה"ג שנסתלקה רוח"ק מישראל. וגו' היה בגדר עונש. כדכתיב, "שוטטו לבקש דבר ה' ולא ימצאו", עכ"ל. וקשה, הרי מדה טובה אינה חחרת, וכמה נתחבטו הגאונים

במה שאמר בגמ' ברכות (ר' א') שמא יגרסו החטא. ועמש"כ בדרוש לחנוכה (ב') בשם הרשב"ם (ריב"ם ד' ט'), שדבר אחד מדברי יעוד הטובה לא ישוב ריקם. אלא אם לא זכו נדחה קיום היעוד לזמן מאוחר, לשעה שיזכו, ע"ש. אבל כאן הרי לא שיין זה. כי ההבטחה היתה בפירוש, שלא תהיה שעה שלא תהיה נבואה לישראל (ולא עה"ה, אלא שנכתבה ברית על כך. שנאמר (תהלים ס"ה י"ד) סוד ה' ליראייו ובריתו להודיעם. פ"י שכתב ברית להודיעם סודו). והיא קשיא חמורה מאוד. אכן הדבר יבואר עפמ"ש הגר"א בכיאות לסדר עולם, שהנבואה פסקה משעה שבטל יצרא דע"ז, ע"ש. והיינו, דהנבואה באה כשכר על שאין ישראל נדחים אחר ע"ז ומעוננים וקוסמים. והואיל וכן, כשאמרו אנכה"ג לא איהו בעינן ולא אגריה בעינן, הרי ויתור מרצונם על יעוד זה של קיום הנבואה בישראל. והרי זה כענין שכתב הרמב"ן (כח' ב"ב קכ"ו), הובא בקצה"ח ס"י ר"ט סק"א), בכל החיובים שבין אדם לחבירו שאם הלה אומר אי אפשר אין חיוב. ועמש"כ בזה עוד בסוף המאמר.

ונראה, דמאריך גיסא היה ריוח מביטול יצרא דע"ז, שנתאפשר לגלות בפומבי סודות העוה"ב והשארית הנפש ותתה"מ שהעלימתן תורה כדי לשרש ע"ז מישראל. והיו נמסרין ביחוד

הקודמת שנאספו ביום ר"ה ועזרא קרא לפניהם בספר תורת האלהים מפורש ושום שכל, מה צורך היה בהוראת שעה זו, להזכיר שם המפורש דייקא'.

והנה בסוכה כ"ח ב' אמרינן, דאע"ג דאיכא למילף ט"ו ט"ז מחג המצות, ולומר, מה להלן נשים חייבות אף כאן. גלי קרא האזרח, להוציא את הנשים. וצריך להבין מה טעם באמת פטר רחמנא נשים מן הסוכה, מ"ש ממצה. ועוד מצאנו הבדל בין פסח לסוכות, דפסח איכא תנאי דס"ל שכבר נתחייבו בו במדבר' (עיין תוס' קידושין ל"ז ב' ד"ה הואיל), משא"כ סוכות לכ"ע נתחייבו רק לאחר ביאתן לארץ. והנה הרמב"ם במו"נ (ח"ג פמ"ג) כתב, פסח הזכרת אותות מצרים והתמדתם לדורות. ואילו סוכות להתמיד זכר אותות המדבר לדורות'. אולם הרשב"ם בפ' אמור (כ"ג מ"ג) כתב ח"ל, למען ידעו דורותיכם, פשוטו כדבר

האומרים במסכת סוכה (י"א ב') סוכה ממש. וזה טעמו של דבר, חג הסוכות תעשה לך באספך מגרנך ומיקבך. באספך את תבואת הארץ, ובתיכם מלאים כל טוב, דגן תירוש ויצהר. למען תזכרו כי בסוכות הושבתי את בני ישראל במדבר ארבעים שנה בלא ישוב ובלא נחלה, ומתוך כך תתנו הודאה למי שנתן לכם נחלה ובתים מלאים כל טוב, עכ"ל. ובפרשת משפטים (כ"ג ט"ז) כתב ח"ל, בשעת האסיף אשר מלאו הגרנות בר והיקבים תירוש ויצהר, וציוה הכתוב לישב בסוכות, לזכרון, כי במדבר ישבו באהלים, ולא היה להם קרקע ולא דגן ותירוש ויצהר עכ"ל. א"כ חג הסוכות הוא הודאה על המתנה של ארץ ישראל. (ובאמת גם הרמב"ם שם הוסיף גם טעם הרשב"ם והעתקנו לשונו להלן) ומעתה מובן, מה טעם לא נהג חג הסוכות עד לאחר ביאתן לארץ. וכמו"כ מובן, מה טעם נשים פטורות מסוכה,

לחכמים וכהני ה' במקדש. וכמו שאמר אסף (תהלים ע"ג) עד אבא אל מקדשי אל אבינה לאחריתם (והרמב"ן בשער הגמול נדחק בפירוש התיבות מקדשי אל ע"ש, ולדברינו הפירוש פשוט, שהגיע אל ביהמ"ק **רשם נדע לו הסודות האלה**).

ו. ועמ"ש"כ בזה בדרשה לשבת נחמו בהערה האחרונה.

ז. ואף מ"ד שלא נתחייבו, י"ל דלעולם היה ראוי שיתחייבו, אלא טעם היה בדבר שלא יתחייבו. והנה ז"ל משך חכמה פ' בהעלותך הנה היו שש מאות אלף מבן כ' גברים, ולמ"ד נשים בראשון חובה א"כ היו כפלים. וכהנים שלא היו רק אהרן ושני בניו וכו' וא"כ ג' כהנים היו צריכים לעסוק בעבודת רבבות פסחים בזמן קצר וכו' עכ"ל. ועכ"ל שהיה פסח זה מעשה נסים. ישראל לא היו ראוים לנס באותן ל"ח שנה שהיו נוזף לפיכך נמנע הקב"ה מלחייבם.

ח. בדרוש לסוכות (ג) הבאנו שאלת המפרשים, מה טעם אנו עושים זכר לעניי כבוד ואין עושים זכר גם למן ולבאר. והנה, לפי דברי הרמב"ם הללו, חג הסוכות הוא זכר לספוק כל צרכינו במדבר. אבל עדין קשה, ס"ס מה טעם מודגש מכולם נס עניי כבוד דייקא. ונראה לחדש, דניסוך המים בסוכות זכר לבאר (ושו"מ כן בעמו"א). ואילו זכר למן כבר נתבאר בדברינו בדרוש לפרשת שלח וביתר ביאור בבית ישי (סי' ד' הערה א' יב) שמצות חלה היא זכר למן.

והנה תניא בספרי פרשת במדבר (הובא בלקו"ד שם), כל זמן שהיו הדגלים נוסעים, לא היו הולכים עד שמרים מקדמת לפנייהם. וכן הוא אומר (מיכה ו') ואשלח לפניך את משה אהרן ומשה ואהרן היינו, כמ"ש רש"י בפ' בהעלותך ע"פ שלשה היו נוסעים. ע"פ הקב"ה (פי' עניי כבוד שהיו בזכות אהרן) ועל פי משה (שאמר קומה ה' וגו') ועל פי חצוצרות. ויומתק לפ"ז טפי מה שהזכר לבארה של מרים גם הוא בחג הסוכות שהוא זכר לעניי כבוד וק"ל.

(ונראה עוד, כי הנה בפרשת אמור (כ"ג י"א) והבאתם את עומר ראשית קצירכם וגו' ע"ד הפשט מדקרי ליה עומר ולא עשרון כדרך שכתוב במנחות (והרי גם כאן מיד בסמוך כתיב ומנחתו שני עשרונים) ש"מ דעומר היינו אלומת שבלים, אולם הרי ח"ל קבלו שהעומר הוא קרבן מנחה, וא"כ תיקשי אמאי כתיב עומר. אלא על כרחך לרמז לנו שבעת שאנו מודים להשי"ת על כי שבעות חוקות קציר ישמר לנו (ירמיה ה' כ"ד) נודה לו גם על המן שהוריד לנו במדבר דכתיב ביה עומר לגלגלת (שמות ט"ז ט"ז). נמצא שמלבד מצות חלה גם מצות העומר הוא זכר למן.

והנה נמצא לפ"ז, דהזכר למן בפסח. ואילו הזכר לבאר ועניי כבוד בסוכות. ונראה הטעם, בהקדם מש"כ הספרים, דפסח בחינת צדיק גמור, ואילו סוכות בחינת בע"ת. והנה בפ"ק דתענית (ט' א') באר בזכות מרים, עמוד ענן בזכות אהרן, מן בזכות משה. מתה מרים נסתלק הבאר וכו', מת אהרן נסתלקו עניי כבוד וכו'. חזור שניהם בזכות משה וכו' ע"ש. נמצא, המן לא פסק מעולם, וכנגדו צ"ג שלא חטא מעולם. משא"כ באר ועניי כבוד שנסתלקו וחזור, וכנגדם בע"ת דדו"ק). ובאמת יש עוד זכר לג' המתנות, והוא ג' כלי ההיכל, שלחן כנגד המן כדדרשינן ביומא (י' ע"א) קרא דתערך לפני שלחן על המן. מזבח הקטרת כנגד עניי כבוד כמ"ש ענן הקטרת. ואילו מגורה כנגד הבאר, כמ"ש במ"א הרמז (תהלים ע"ה כ') הן הכה צור ויזובו מים ס"ת מגורה.

ט. ונראה שזהו טעם המנהג לתלות ז' המינין שנשתכחה בהם א"י לגוי סוכה, ונראה עוד, שהמנהג מצד זכר לכבודים, שחג הסוכות הוא הזמן האחרון להיות מביא וקורא (רמב"ם הל' בכורים פ"ד ה"ג) ומצוה מן המובחר להביא ז' המינים כל מין ומין בכלי בפ"ע (שם פ"ג ה"ז) והרי הבאת בכורים היא הודאה על א"י כדמפורש בתורה.

THE EMPLOYMENT OF PALAEO-HEBREW CHARACTERS FOR THE DIVINE NAMES AT QUMRAN IN THE LIGHT OF TANNAITIC SOURCES¹

JONATHAN P. SIEGEL

Sir George Williams University, Montreal, Canada

WHEN the Qumran manuscripts were first discovered more than twenty years ago, one of their more startling features was the appearance, in a limited group of texts, of the Tetragrammaton written in palaeo-Hebrew characters. Occasionally we find other Divine Names similarly written in the ever-expanding corpus of Qumran texts. That this practice signifies a deep reverence for the Divine Name(s) is almost a truism; and yet I believe that this practice has not been properly investigated and, as a result, has not been fully understood.

Several years ago, Shemaryahu Talmon observed "That the Qumran scrolls indeed exhibit scribal conventions and techniques which were generally prevalent in Jewry of the Second Commonwealth is easily proved from the fact that the sectarian scribes in many details followed rules which tally with those laid down by the rabbis for Torah-scribes of the 'normative' community."² The student of the history of Hebrew writing can only agree with this assertion.

It is my purpose here to examine, in the light of certain tannaitic sources, the corpus of Qumran texts which exhibit the phenomenon of palaeo-Hebrew Divine Names, and to show how a significant theological consideration was translated into a scribal convention by both "normative" and "sectarian" Jewish scribes.

I

In the scholarly palaeographic discussions which followed the earliest publications of Qumran texts,³ the question of the presentation of the

¹ During the preparation of this essay I was fortunate in receiving the detailed criticisms of Professors Nahum M. Sarna (Brandeis University), John Strugnell (Harvard University), and Shemaryahu Talmon (Hebrew University, Jerusalem). This in no way exempts me from final responsibility in matters of interpretation.

² Shemaryahu Talmon, "Aspects of the Textual Transmission of the Bible in the Light of Qumran Manuscripts," *Texts* 4 (1964), p. 96.

³ M. H. Segal, "Problems of the Dead Sea Scrolls" (in Hebrew), *Eretz-Israel* 1 (1951), p. 39, n. 6; Joseph Reider, "The Dead Sea Scrolls," *JQR* 41 (1949-1950),

Tetragrammaton in palaeo-Hebrew script and its possible *terminus a quo* and *terminus ad quem*⁴ soon shifted to a discussion of the phenomenon within the framework of “canonical” and “non-canonical” books of the Hebrew Bible — that is, to the significance of the practice in the context of a scroll’s *content*. This latter discussion took the following form:⁵ 1QpHab (the first scroll to display the phenomenon) employs palaeo-Hebrew script for the Tetragrammaton *because* it is not a “biblical”⁶ scroll. Since the Tetragrammaton so written occurs *only* in direct quotations from the book of Habakkuk, 1QpHab is prevented from “contaminating the hands,”⁷ i. e., 1QpHab is thus prevented from being considered a “biblical” scroll. Further, the use of *Ꞡel* rather than *YHWH* in the *pešer* proper was deemed additional proof that 1QpHab was non-biblical, for in a biblical scroll no such circumvention would have been necessary.

The question which arises out of this discussion is: Could the Tetragrammaton (or any other Divine Name) be written in palaeo-Hebrew characters in a *biblical* scroll? This question was answered in

pp. 69–70; J. L. Teicher, “The Dead Sea Scrolls — Documents of the Jewish-Christian Sect of Ebionites,” *JJS* 2 (1951), pp. 85–86; John C. Trever, “Some Comments of the Palaeography of the Dead Sea Scrolls,” *JJS* 2 (1951), pp. 198–199; and Solomon A. Birnbaum, *The Qumran (Dead Sea) Scrolls and Palaeography*, BASOR Supp. Stud. Nos. 13/14 (New Haven: ASOR, 1952), pp. 11–15, 25–26.

⁴ The starting point of this discussion was Origen’s much-debated comment to Psalm 2:2 concerning the Tetragrammaton in “ancient” Hebrew characters. A very approximate *terminus a quo* for this practice in LXX texts is the first century B. C. E., the date of the Cairo Papyrus Fouad 266, a revision of the Greek Torah from the second century B. C. E., in which the Tetragrammata are written in square Hebrew characters. Cf. W. G. Waddell, “The Tetragrammaton in the LXX,” *JTS* 44 (1944), pp. 157–161. Also Teicher, *op. cit.* (n. 3), and Birnbaum, *op. cit.* (n. 3). We should note the statement of Paul Kahle, *The Cairo Geniza*, 2nd ed. (Oxford: Basil Blackwell, 1959), p. 222: “. . . the Greek Bible text as far as it was written by Jews for Jews did not translate the Divine name by *kyrios*, but the Tetragrammaton written with Hebrew or Greek letters was retained in such MSS. It was the Christians who replaced the Tetragrammaton by *kyrios*, when the Divine name written in Hebrew letters was not understood any more.”

⁵ As first proposed by M. H. Segal, *op. cit.* (n. 3).

⁶ For the sake of clarity, I use “biblical” in the sense of “religious writing which is in some sense authoritative.” This is the definition of “scriptural” offered by Albert C. Sundberg, Jr., “The ‘Old Testament’: A Christian Canon,” *CBQ* 30 (1969), p. 147 (as opposed to “canonical,” which Sundberg defines as “a closed collection of scripture.”)

⁷ Based on Mishna *Yadayim* IV:5 — כתב עברי אינו מטמא את הידים. Solomon Zeitlin, “An Historical Study of the Canonization of the Hebrew Scriptures,” *PAAJR* 3 (1932), pp. 135–141, has demonstrated conclusively that this statement is an injunction aimed at the temple Priests (Sadducees) to curb their eating of the *trumah* (heave-offering), and that it originated in the time of Hillel and Shammai.

the affirmative in 1955, when Father Patrick W. Skehan announced that:

The scroll 4QIs^c is also remarkable among the Biblical manuscripts of Qumran in that, while written in square letters, it uses paleohebrew script for the divine names — *YHWH* (sometimes also *šbwt*), and (with full spellings) *ʾdwny ʾlwhym*. This it does not by way of rigid archaizing, but currently: it will write forms like *byhwḥ* and *ʾlwhynw* complete in paleohebrew characters (the suffix in quotation is also ligatured). Apart from this one manuscript of Isaias, the use of paleohebrew forms for the divine names at Qumran is confined to non-biblical texts. A correct historical evaluation of this practice will need to take into consideration another type of text from Qumran also awaiting publication. This consists of fragments of a complete scroll of Exodus, wholly written in paleohebrew characters by an excellent scribe; it has a textual recension which is very closely related to the Samaritan tradition; and its orthography is, quite often, of the extremely full variety — v.g. *wywpmr*. It would seem that the current use of paleohebrew script was both later and less infrequent than has generally been supposed.⁸

This tantalizing bit of information concerning 4QIs^c, taken together with more recent publications of Qumran scrolls which employ palaeo-Hebrew script for the Divine Name(s), permits us to understand properly the background of several passages in tannaitic literature. But before we examine these sources, it would be well for us to review the most important Qumran evidence.

II

*11QPs^a*⁹

The regular use of palaeo-Hebrew characters for the Tetragrammaton in this beautiful scroll has two aspects. First, only *YHWH* is written in palaeo-Hebrew script (one hundred and thirty times in 11QPs^{a10} and thirteen times in Fragment E¹¹) — no other Divine Names are singled out by this device.

Second, of these one hundred and forty-three examples of *YHWH*

⁸ Patrick W. Skehan, "The Text of Isaias at Qumran," *CBQ* 17 (1955), pp. 42–43.

⁹ J. A. Sanders, *The Psalms Scroll from Qumran Cave 11 (11QPs^a)*, Discoveries in the Judaean Desert of Jordan, Vol. IV (Oxford: The Clarendon Press, 1965).

¹⁰ Included in this total are only those cases where at least one palaeo-Hebrew letter was visible upon examination of the original, in Jerusalem.

¹¹ Published by Yigael Yadin, "Another Fragment (E) of the Psalms Scroll from Qumran Cave 11 (11QPs^a)," *Textus* 5 (1965), pp. 1–10; and by J. A. Sanders as a *Postscriptum* to his *The Dead Sea Psalms Scroll* (Ithaca: Cornell University Press, 1967), pp. 155–165.

in palaeo-Hebrew script, twelve cases have a prepositional prefix: --ש , --ל , --ב , --מ .¹² In all these latter cases the scribe of 11QPs^a has distinguished rigidly between the Tetragrammaton itself (written in palaeo-Hebrew script) and its prefix (written in the regular square script of the scroll itself). Indeed, the unfailing regularity of the scribe in this matter gives us one more criterion for stating without reservation that Fragment E is a part of 11QPs^a proper and written by the same scribe.¹³

The basis of such a distinction is suggested by another feature of 11QPs^a — erasures. There are twenty-eight erasures in 11QPs^a proper¹⁴ and two in Fragment E.¹⁵ So the scribe had no compunctions about erasing his mistakes. But there are two cases in 11QPs^a where the Tetragrammaton was written superfluously (in palaeo-Hebrew characters, of course), but, instead of being erased, they were provided with dots above and below;¹⁶ this device, no doubt, canceled them from *reading*, but not from *existence*, which would have been the case with erasure.

Might we suppose that the palaeo-Hebrew script prevented these two Tetragrammata from being erased? Or, slightly differently, was the Tetragrammaton (as distinguished from its prefixes, which were written in regular square script) so sacred in comparison to the other Divine Names that *only* the Tetragrammaton could be singled out for special treatment via the agency of palaeo-Hebrew script? This latter view finds support in a *stich* added between Ps. 135:6a and 5b: ה' ייחודו .¹⁷ Of course, *YHWH* is written in palaeo-Hebrew characters, and its prefix is written in the square script; but both ה' and its prefix are written in square script! Thus we have a distinction between *YHWH* (in palaeo-Hebrew script) on the one hand, and on the other hand, its prefix, the Name ה' and *its* prefix. If *YHWH* in 11QPs^a could not have been erased because of its sacredness, then this sacredness must be the reason why *YHWH* was written in palaeo-Hebrew characters in the first place.¹⁸

¹² For 11QPs^a proper: II:2; IV:2; XIV:13; XV:6; XVI:1, 4(2x), 5, 6. The last case appears in the “apocryphal” Psalm 151A. Obviously the scribe treated this Psalm as he did all other Psalms in this scroll. This is a further justification of Sundberg’s definition of “scriptural” (cf. above, n. 6). There are two cases in Fragment E: at I:5 and III:8. Of course, *YHWH* never takes a suffix.

¹³ In addition, of course, to the criteria adduced by Yadin, *op. cit.* (n. 11), pp. 2–5.

¹⁴ Cf. Sanders, *op. cit.* (above, n. 9), for a complete listing (p. 9).

¹⁵ Cf. Yadin, *op. cit.* (n. 11), p. 4.

¹⁶ The two cases occur at XVI:7 and XXI:2 (MT Psalms 145:1 and 138:1).

¹⁷ 11QPs^a XIV:13.

¹⁸ Shemaryahu Talmon, in a review of Sanders, *op. cit.* (above, n. 9), in *Tarbiz* 37 (October, 1967), p. 101, has made the acute observation that the palaeo-Hebrew

4QIs^c¹⁹

What is particularly significant about this manuscript is that not only are the Divine Names themselves written in palaeo-Hebrew script, but that so are their prefixes and suffixes. It seems to me that “a correct historical evaluation of this practice” should be based on two assumptions: 1) the prefixes and suffixes were considered equally sacred with the Names themselves; and 2) the Divine Names and their prefixes and suffixes were so written so as to prevent them from being erased. The prefixes and suffixes, by virtue of being “attached” (both grammatically and by ligatures) are thus also “attached” to the sacredness of the Name(s). The question of which attachment — grammatical or by ligatures — is prior and determines the sacredness of the other is, of course, moot, but I would stress the “natural” grammatical attachment. The ligatures, then, would be a result of both Name and prefix/suffix taken as a single theological unit and therefore sacred *in toto*.

Also significant in 4QIs^c is the case of צבאות. Obviously, צבאות was considered sacred enough to be written in palaeo-Hebrew script. This is the first time, however, that a Qumran scribe bestows such sacredness upon an epithet (as distinct from an actual name) of God. We shall have more to say on צבאות below,²⁰ but it is useful to point out that during the Hellenistic period there was a definite tendency among Jews to equate *Ṣebaʾoth* with the pagan deity Sabazios.²¹ This

Tetragrammata seem to have been written only “after the completion of the text in square letters, and not during the actual course of writing.” The evidence adduced by Talmon is very convincing; it also adds to the argument being made here. Cf. below, n. 37.

¹⁹ Cf. above, n. 8.

²⁰ Dr. Nahum M. Sarna has suggested to me the possibility that 4QIs^c is not necessarily a “biblical” scroll, but perhaps a liturgical presentation of certain passages from Isaiah, much as 11QPs^a is a liturgical presentation of parts of the Psalms. Passages such as Isa. 6:3 ff. have long been construed as independent prayers, so perhaps the practice of 4QIs^c should be assimilated to that of 11QPs^a. However, Skehan, *op. cit.* (n. 8), p. 162, says that “. . . fragments [of 4QIs^c] are extant from all parts of the book [of Isaiah].” The question can only be resolved by a full publication of all the extant fragments of 4QIs^c. On the status of 11QPs^a cf. M. H. Goshen-Gottstein, “The Psalms Scroll (11QPs^a): A Problem of Canon and Text,” *Textus* 5 (1965), pp. 22–33, and the literature cited there. Perhaps, in anticipation of the rest of our argument, we should look to the Divine Names themselves, rather than to the context in which they appear (“biblical” or “non-biblical” books) for an explanation of the employment of palaeo-Hebrew characters for the Divine Names.

²¹ Cf. William Tarn and G. T. Griffith, *Hellenistic Civilization*, 3rd ed. (London: Edward Arnold, 1952), pp. 225–226, and references. Also A. D. Nock, *Conversion* (Oxford: The University Press, 1933), p. 64. The most recent discussion of this identification is Sherman E. Johnson, “A Sabazios Inscription from Sardis,” in

identification was probably preceded by a shift in the significance of *צבאות*; from epithet to Name.

1QpHab²²

There are four cases in this scroll in which the Tetragrammaton occurs in palaeo-Hebrew script: VI:14; X:7, 14; and XI:10. In all these cases the Tetragrammaton is part of a direct quote from the Book of Habakkuk. It is the opinion of M. H. Segal,²³ followed by Solomon Birnbaum,²⁴ that this practice prevents 1QpHab from “contaminating the hands.”²⁵ Thus 1QpHab employs palaeo-Hebrew characters for the Tetragrammaton *because* it is not a biblical scroll.

However, this opinion must be revised in the light of Skehan’s 4QIs^c and the group of texts published by John Allegro in the latest volume of *Discoveries in the Judaean Desert*.²⁶ In this corpus the employment of palaeo-Hebrew characters for the Tetragrammaton, while clearly visible, is certainly not patterned along the lines that we would expect from Segal’s argument. 4Q 161, 171 and 183 employ palaeo-Hebrew characters for the Tetragrammaton (in direct biblical quotations), but in 171, Col. III, 1.5a, *YHWH* has been added above the line *in square characters* (in a direct biblical quote).²⁷ 4Q 158, 162, 163, 168, 169, 170, 173, 174 all utilize the regular square script for the Tetragrammaton. 4Q 175 and 176 have four dots to represent the Tetragrammaton. In the last case, incidentally, there is one appearance of *YHWH* in square script — at 3:1 — and this case is not an addition!

Following Segal’s argument, we would have to say that 4Q 158, 162, 163, 168, 169, 170, 173 and 174 (which use regular square script for the Tetragrammaton) could theoretically “contaminate the hands.” But Skehan’s 4QIs^c and now the Allegro corpus demonstrate conclu-

Jacob Neusner, ed., *Religions in Antiquity. Essays in Memory of Erwin Ramsdell Goodenough* (Leiden: E. J. Brill, 1968), pp. 547–549.

²² Millar Burrows, *et al.*, *The Dead Sea Scrolls of St. Mark’s Monastery*, Vol. I: (New Haven: ASPR, 1950), Plates LV–LXI.

²³ *Op. cit.* (above, n. 3) and his *Introduction to the Bible* (in Hebrew) (Jerusalem: Kiryath Sepher, 1967), Book IV, Vol. II, p. 941, n. 7.

²⁴ *Op. cit.* (above, n. 3), p. 26, n. 1.

²⁵ Cf. above, n. 7, on the meaning of this phrase.

²⁶ John M. Allegro, *Qumran Cave IV. I (4Q 158–4Q 186)*, *Discoveries in the Judaean Desert of Jordan*, 5 (Oxford: The Clarendon Press, 1968).

²⁷ Professor John Strugnell of Harvard University kindly showed me the original text and pointed out to me that the addition was made by a second scribal hand. I would like to take this opportunity to thank Father Roland de Vaux, Professor Strugnell, and Mr. Magen Broshi, Curator, the Shrine of the Book, Jerusalem, for permitting me to work with the Qumran texts in the Rockefeller Museum, Jerusalem.

sively that context (“biblical” or “non-biblical”) is not the only (if at all) criterion for determining palaeo-Hebrew representation of the Tetragrammaton, for now we have “biblical” scrolls with palaeo-Hebrew Tetragrammata as well as biblical scrolls with square-script Tetragrammata, and “non-biblical” scrolls with palaeo-Hebrew Tetragrammata as well as non-biblical scrolls with square-script Tetragrammata!

If, then, we cannot determine from a scroll’s content how the Tetragrammaton is to be written, what alternative explanation could be offered for this practice? The answer, it seems to me, is that the Tetragrammaton was so sacred that a Qumran scribe (or scribes) chose to represent it with palaeo-Hebrew characters. The variations in the representation of the Tetragrammaton in our current (published) corpus of Qumran texts must be considered, for the present, in the light of the multiplicity of scribes and scribal hands in that corpus.²⁸

However, this explanation — the sacredness of the Tetragrammaton *per se* — needs some refinement. *YHWH* in square letters is no doubt as sacred as *YHWH* in palaeo-Hebrew characters. We need a mere specific rationale for the occasional Qumran practice of writing the Tetragrammaton in palaeo-Hebrew characters. Such a rationale, I believe, is to be found in tannaitic literature.^{28a}

²⁸ That this really is a question of individual scribal practice seems to be borne out by 1QIs^a, where, although no distinction is made in the text-line in regard to the Tetragrammaton, the super-linear corrections display a remarkable lack of uniformity. In one case — XXXIII:7 — the scribe has added four dots above the line, no doubt to avoid writing *YHWH* as a “mistake” (which had to be read into the text-line). On such a “mistake,” cf. below, n. 28a. 1QIs^a XXXV:15 has been a source of some confusion, for there are not four dots above the line, but five. Malachi Martin, *The Scribal Character of the Dead Sea Scrolls* (Louvain, 1958), Vol. II, 548–550, has argued convincingly that originally the Tetragrammaton stood here, but was later erased. To further complicate the matter, at III:24 *YHWH* has been added above the line, in the regular square script. We simply assume individual scribal preference in these cases, or even confusion.

^{28a} An actual mistake in the writing of the Tetragrammaton and what to do in such a case was the subject of one dispute among the Rabbis. According to *Menaḥoth* 30b: הטועה בשם גורר [צ׳ל גורר] את מה שכתב וחולה את מה שנר [צ׳ל שנר] וכותב את השם: על מקום הנר [צ׳ל הנר] דברי רבי יהודה רבי יוסי אומר אף תולין את השם רבי יצחק אומר אף מוחק וכותב ר״ש שזורי אומר כל השם כולו תולין מקצתו אין תולין ר״ש בן אלעזר אומר משום ר״מ אין כותבין את השם לא על מקום הנר [צ׳ל הנר] ולא על מקום המחק ואין תולין אותו כיצד עושה מסלק את היריעה כולה ונונה איתמר רב חננאל אמר רב הלכה תולין את השם רבה בר בר חנה א״ר יצחק בר שמואל הלכה מוחק וכותב. . . . ר״ש שזורי אומר כל השם כולו תולין מקצתו אין תולין והא איתמר עלה אמר רב חננאל אמר רב הלכה תולין את השם ורבה בר בר חנה אמר רב יצחק בר שמואל הלכה מוחק וכותב.

“If one omitted the Tetragrammaton [by mistake], he should erase what he wrote [immediately preceding], then suspend above the line what he erased,

III

The basic tannaitic text for our discussion is from Yerushalmi *Megillah* I:9 (71d). Since the text is composed of four distinct units, I have taken the editorial license of presenting the text and its translation paragraphically.

- (א) כל האותיות כתובים עם השם מלפניו הרי אלו חול ונמחקין כנון לר' בר' מר' כר' שר' שכן מצאנו בציץ שהוא מובדל ממנו קודש למ"ד מלמטן והשם מלמעלן.
 (ב) כל האותיות כתובים עם השם מאחרי הרי אלו קודש ואינן נמחקין כנון אלהינו אלהיכם.
 (ג) אלו שמות שאינן נמחקין הכותב את השם בארבע אותיות ביו"ד ובה"א באל"ף ובדל"ת אל אלהים אלהיך אלהי אלהינו אלהיכם שרי צבאות אהיה אשר אהיה כתב אל"ף דל"ת מר' אל"ף ה"א מאהיה ש"ן דל"ת משדי צד"י בי"ת מצבאות הרי אלו נמחקין ומוחק את טפילותיהם לאלהים מוחק את הלמ"ד לר' מוחק את הלמ"ד כתב יה מארבע אותיות אל"ף למ"ד מאלהים אינו נמחק כללו של דבר שכיוצא בו שם מחקים במקום אחר אינו נמחק.
 (ד) תני ר' יוסי אמר של בית חגירה כותבנים אומנים היו בירושלים היו מוחקין צבאות שכן הוא חול במקום אחד ופקדו שרי צבאות בראש העם (דברים כ':ט').

and write the Name where he erased." These are the words of R. Judah. R. Jose says: "He may even suspend the Name." R. Isaac says: "He may even wipe clean [what was written immediately preceding] and write the Name [in its place]." R. Simeon of Shazuri says: "The whole Name may be suspended [between the lines] but a part thereof may not be suspended [between the lines]." R. Simeon ben Elazar says in the name of R. Meir: "The Name may be written neither on a place that has been [previously] erased, nor on a place which has been [previously] wiped clean, nor may it be suspended [between the lines], in whole or in part. What must be done? The entire sheet must be detached and must be hidden away." It is said by R. Hannanel and by Rab: "The *halakhah* is that one suspends the [entire] Name [between the lines]." Rabba the son of Bar Hanna said (quoting) R. Isaac the son of Samuel: "The *halakhah* is that one wipes clean [what immediately preceded] and writes [the Name in its place] . . ." R. Simeon of Shazuri says: "The whole Name may be suspended [between the lines], but a part thereof may not be suspended [between the lines]. This [latter case] may be said to neutralize (the Name)." Said R. Hannanel, in the name of Rab: "The *halakhah* is that one suspends the [entire] Name [between the lines]." Rabba the son of bar Hanna said, (quoting) R. Isaac the son of Samuel: "The *halakhah* is that one wipes clean [what immediately preceded] and writes [the Name in its place]."

For the reading נרד instead of נר, cf. Levy, *Wörterbuch* . . . , Vol. I, p. 356b, and Kohut, *Aruch Completum*, Vol. III, pp. 355–357. I am grateful to Dr. Nahum M. Sarna for drawing my attention to this confusion. For an example of part of the Name suspended between the lines, cf. 1QIs^a XI:8.

If the rabbis could not agree among themselves as to what should be done in the case of a scribal error involving the Divine Name, it is not surprising that we find such inconsistency in the Qumran scribes.

Divine Name. At this point our various Qumran texts come into play as the raw material-background to our tannaitic passage.

IV

We suggested above (in Section II) a possible reason for the occasional Qumran practice of writing the Tetragrammaton in palaeo-Hebrew characters: The Tetragrammaton was so sacred that a Qumran scribe (or scribes) choose to represent it with palaeo-Hebrew characters. But then we raised the further question: What was the specific rationale for this practice? The only answer, it seems to me, is to be taken from our tannaitic passage (above, Section III): *The Qumran scribe wrote the Tetragrammaton in palaeo-Hebrew characters to insure that under no conditions would the Name be erased*. Let us now examine this hypothesis in the light of the Qumran texts discussed earlier (above, Section II).

11QPs^a

The scribe distinguished rigidly between the “sacred” *YHWH* and its “non-sacred” prepositional prefix. Thus the Tetragrammaton itself could never be erased; the prefixes by, virtue of being written in square characters, could be erased at will, i. e., the prefix is separated from the “sacredness” of the Tetragrammaton and in no way shares in that “sacredness.”³⁷

Further, by virtue of being written in palaeo-Hebrew script, the two Tetragrammata written in 11QPs^a by mistake and provided with dots above and below can now be explained adequately: they could not be erased, for because of their sacredness the scribe had written them in palaeo-Hebrew script. Because the scribe could not cancel them from existence (by erasing them) he did the next best thing: he cancelled them from *reading* by providing them with dots above and below.

4QIs^c

This scroll is particularly significant for our understanding of the tannaitic passage cited above, for we have several examples of prefixes and suffixes to Divine Names, all of which are written in palaeo-Hebrew script. The scribe of 4QIs^c evidently considered the prefixes and suffixes to a Divine Name equally sacred with the Name. This means that to the scribe of 4QIs^c neither a Divine Name nor its prefixes and suffixes could be erased.

³⁷ We may note also that Talmon's observations on the writing of the Tetragrammaton in 11QPs^a (see above n. 18) do not include the prefixes, which were written with the text-line. Only the Tetragrammata show evidence of being added later.

The case of צבאות is very important, for our tannaitic sources demonstrate conclusively that צבאות was a special case. Slightly later than Qumran, R. Jose ben Ḥalaphta declares צבאות to be non-sacred; but this opinion is eventually rejected by the Babylonian *Amora* Samuel, and this rejection is not contested by R. Huna (Bab. Talmud *Shevu'oth* 35b). Thus, the practice of 4QIs^c has two interesting historico-theological implications. First, the variation in Qumran practice regarding the writing of צבאות (so far, 4QIs^c is the only Qumran text to display the phenomenon) is also matched by a very similar varying practice in the “normative” Jewish community, where the sacredness of צבאות was a matter of some debate.

Second, if the same fluidity that is recorded in the tannaitic sources regarding צבאות is now matched by a similarly fluid situation in Qumran texts, then it would be meaningless to say that 4QIs^c presents a “sectarian” scribal practice, for the same principle — the sacredness of צבאות — is documented in “normative” Jewish sources. And, if both “normative” and “sectarian” Jewish scribes are motivated by the same theological consideration (i. e., the permanence of the Divine Names), and if in both groups the same practice (i. e., not erasing such names) is reflected, then to use “normative” and “sectarian” in such a discussion is to empty those terms of their content.

V

We may now turn briefly to Father Skehan’s statement regarding the connection between the palaeo-Hebrew Divine Names at Qumran and sundry Qumran texts written wholly in palaeo-Hebrew characters.³⁸ He is quite right in his assertion that the phenomenon of a current use of palaeo-Hebrew is more pronounced than was hitherto suspected; the fact of palaeo-Hebrew ligatures is proof of this, for such ligation requires close familiarity with the script.

But considering the validity of our argument as to the impulse for the practice of presenting the Tetragrammaton in palaeo-Hebrew characters, it does not seem likely that a scribe who consistently singled out *YHWH* for special treatment would use the same device (palaeo-Hebrew script) for entire biblical MSS. Indeed, Frank Moore Cross, Jr., has recently observed that “The palaeo-Hebrew script is used only in copying Palestinian texts. Texts of other traditions never are copied in this script; on the other hand, Palestinian texts of the Pentateuch are also inscribed in the ordinary Jewish character [i. e.,

³⁸ See above, n. 8.

square script].”³⁹ Here we might suggest that the palaeo-Hebrew script was kept alive by the older, more conservative Priestly and Levitic families.⁴⁰

Thus, we have two classes of usage of palaeo-Hebrew script in Qumran texts, each with its own rationale: (1) occasional use of palaeo-Hebrew script for the Tetragrammaton, to insure that such Tetragrammata are not erased; and (2) occasional pentateuchal texts written wholly in palaeo-Hebrew; such texts are uniformly of the Palestinian text variety.

By approaching the problem in the way that we have, the occasional Qumran practice of writing the Divine Names in palaeo-Hebrew script emerges as the palaeographical reflection of a significant theological consideration which is also documented in the “normative” Jewish community. Thus, the permanence of the Divine Name, rather than the context in which such a Name occurs, is the basis for the Qumran practice.⁴¹

³⁹ Frank Moore Cross, Jr., “Aspects of Samaritan and Jewish History in Late Persian and Hellenistic Times,” *HTR* 59 (1966), p. 210, and references.

⁴⁰ It should be remembered that in 151 B.C.E. the Hasmoneans, apparently with the concurrence of the people, took to themselves the position of High Priest and made it hereditary in their family, thus ending the hegemony of the Zadok family. And it was the Maccabean kings whose coins bear inscriptions in palaeo-Hebrew script. Further, with control of education and transmission of the text increasingly in the hands of the non-Priestly Pharisees, whose Torah text had been written in square-Hebrew script long before 70 C.E. (cf. Bab. Talmud *Sanhedrin* 21b–22a; Yer. Talmud *Megillah* I:11), we may safely assume that texts in palaeo-Hebrew script were not prominent in Pharisaic circles. Neither, on reflection, would Palestinian text-types be prominent in the Pharisaic schools.

⁴¹ At this point it is necessary to mention, if only briefly, the question of the pronunciation of the Tetragrammaton, for it is possible that special treatment of the Tetragrammaton in writing had its origin in an actual circumvention in pronunciation. Indeed such a circumvention would seem to account for an interesting practice to which Professor John Strugnell has drawn my attention. In 4Q 134 (to be published by Professor Strugnell in a forthcoming volume of *Discoveries in the Judaean Desert*), which is a “Biblical Paraphrase” along the lines of 4Q 158 (cf. *DJD* V, pp. 1–6), *YHWH* is always written in square characters, but is always preceded by two dots. Thus, יְהוָה. Professor Strugnell explains this as a warning to the reader not to read the *Kethib*, but rather to employ one of the various substitutes.

However, the issue is complicated by the fact that not only the Tetragrammaton, but also other Divine Names, are written in the palaeo-Hebrew characters in Qumran scrolls (e. g., 4Q15^c). Should we say that צְבָאוֹת, when written in palaeo-Hebrew characters, is to be read as something else? Of course, the Tetragrammaton, being the actual Name of God, is a special case.

There is ample rabbinic evidence for avoiding the pronunciation of the Tetragrammaton; cf. Bab. Talmud *Soṭah* 37b–38a: במקדש אומר את השם בכתבו ובמדינה בכינויו. Also, the rabbinic term שם המפורש, for the Tetragrammaton, on which cf. W. Bacher,

Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur, 1. Teil (Leipzig, 1899), pp. 159–160. Also Jacob Z. Lauterbach, “Substitutes for the Tetragrammaton,” *PAAJR*, 2 (1931), pp. 39–67; and A. Marmonstein, *The Old Rabbinic Doctrine of God* (reprinted 1968, KTAV), Part I, pp. 17–148. Hanoch Albeck has suggested that I Macc. 3:18, 60; 4:10; 12:15; and Ben Sira 3:9, are early examples of sensitivity regarding pronunciation of the Tetragrammaton. Cf. his *Introduction to the Mishnah* (in Hebrew) (Jerusalem and Tel Aviv: The Bialik Institute and Dvir, Ltd., 1950), p. 21.

It is well-known that in certain Qumran texts (e. g., 1QpHab and 1QM) there is a conscious tendency to avoid the Tetragrammaton in “non-Scriptural” contexts: thus *'el* occurs for *YHWH* many times. At least in the case of the Tetragrammaton, I think it can be safely said that a distinction in writing has its basis in a distinction in pronunciation. What was too sacred to be pronounced was also too sacred to be written normally. But the evidence for the former is still inferential; for the latter, concrete.